

Володимир Шкерін
(Єкатеринбург, Росія)

ТАРАС ШЕВЧЕНКО, ДЕКАБРИСТИ І ВІЙСЬКОВІ ГУБЕРНАТОРИ ОРЕНБУРЖЧИНИ

В історичній літературі утвердилися погляди про два періоди співпраці Тараса Шевченка з членами таємних товариств декабристів: 1835–1847 та 1857–1861 рр. Між цими періодами – десятирічне заслання українського поета та художника в Оренбурзький край. Ця стаття спростовує утверджену періодизацію та доводить, що контакти Шевченка з декабристами продовжувалися і під час оренбурзького заслання.

Ключові слова: Т. Шевченко, декабристи, Микола I, Оренбурзький край, В. Обручев, В. Перовський.

Владимир Шкерин. Тарас Шевченко, декабристы и военные губернаторы Оренбургщины.

В исторической литературе утвердилось мнение о двух временных периодах общения Тараса Шевченко с участниками тайных обществ декабристов: 1835–1847 и 1857–1861 гг. Между этими периодами – десятилетняя ссылка украинского поэта и художника в Оренбургский край. Настоящая статья оспаривает сложившуюся периодизацию, утверждая, что контакты Шевченко с декабристами продолжались и в период оренбургской ссылки.

Ключевые слова: Т. Шевченко, декабристы, Николай I, Оренбургский край, В. Обручев, В. Перовский.

Volodymyr Shkerin. Taras Shevchenko, decembrists and military stadtholders of Orenburg region.

It is considered in historical literature that Taras Shevchenko was linked to the members of the secret societies of Decembrists during the two periods of time: from 1835 to 1847 and from 1857 to 1861. There was an exile to Orenburg region between these two periods, which lasted for 10 years. This article disputes such division into periods, stating that Shevchenko's contacts with Decembrists had lasted throughout the whole exile period.

Key words: Taras Shevchenko, Decembrists, Nicholas I, Orenburg region, V. Obruchev, V. Perovsky.

Тема “Т.Г. Шевченко і декабристи” цікавить дослідників не менше століття, породивши за цей час значну кількість літератури. Щоб не бути голослівним, але і не зловживати увагою, зазначу лише окремі монографії П.П. Филиповича [28], і Г.Я. Сергієнко [20], брошуру І.І. Пільгук [19], а також пошлюся на наявні історіографічні огляди [10; 11; 12; 14]. Автор останнього з таких оглядів, київський історик Ю.В. Латиш, зазначив загальну для всіх видань періодизацію: “Особисті контакти Т.Г. Шевченка з декабристами прийнято поділяти на два етапи: 1835–1847 рр. (знайомство з Ф.П. Толстим та О.В. Капністом – носіями ліберал-реформістських ідей, які припинили стосунки з таємними товариствами задовго до повстання і не були покарані царом); 1857–1861 рр. (зустрічі з декабристами, що, як і Т.Г. Шевченко, повернулися із заслання)” [14, с. 145].

Для оцінки обґрунтованості цієї періодизації необхідно домовитися про те, кого ми називаємо “декабристами”. Суперечку про це розпочали ще самі учасники подій середини ХІХ ст., і не завершено до цього дня [32]. Більш того, авторитетний декабристознавець О.І. Киянська вважає, що “якщо за півтора століття єдності у визначенні не досягнуто, то домагатися його сьогодні вже безглуздо” [13, с. 352]. На тлі сучасної поліфонії, а то й відвертої конфронтації думок радянське декабристознавство представляється злагодженим хором [27, с. 454; 26, с. 671]. Вважаю, що це ілюзія. У всі історіографічні епохи відкрито або негласно співіснували і змагалися два поняття “декабристи”: ідеологічне, тобто оціночне (злочинці, революціонери і т. п.) і формальне (учасники таємних товариств і/або збройних виступів на межі 1825–1826 рр.). Останнє використовувалося для визначення належності того чи іншого діяча до числа декабристів.

Двотомник "Рух декабристів" академіка М.В. Нечкіної, що служив свого роду Біблією радянського декабристознавства, відкривався карбованим формулюванням: "Декабристи – перші російські революціонери, які виступили зі зброєю в руках проти самодержавства і кріпосного права в грудні 1825 р. [...]" [16, с. 5]. Однак, звернувшись до тексту видання, виявимо серед його героїв безліч осіб, не відповідних під "революційне" визначення (А.Н. і М.Н. Муравйови, І.Г. Бурцев, Л.А. і В.А. Перовські, І.П. та С.П. Шипови і пр.). Деякі з них навіть взяли участь в придушенні виступів 1825 р. і ці ж особи були в числі фундаторів і на ранньому етапі лідерів декабристського руху, історія якого без згадки їхніх імен немислима. Поєднання двох підходів до поняття "декабристи" тут очевидне. Ще більш доволно ці поняття використовувалися при висвітленні подій російської історії другої чверті і середини ХІХ ст.: колишні члени таємних товариств визнавалися або не визнавалися декабристами в залежності від подієвого контексту.

Приклад такої непослідовності видно і в наведеній вище періодизації. Чому колишні члени Союзу благоденства, а на момент знайомства з Шевченком – віце-президент Академії мистецтв граф Ф.П. Толстой і миргородський предводитель (керівник, наставник?) дворянства А.В. Капніст – декабристи, а інші колишні члени того ж Союзу – оренбурзький військовий губернатор В.А. Обручов (В.А. Обручов не притягувався до слідства у справі декабристів, але був названий членом таємного товариства в пізніших "Записках" князя С.П. Трубецького [24, с. 245]. Сучасний петербурзький історик П.В. Ільїн обгрунтовує, чому цьому свідченню Трубецького слід вірити [9; с. 417]) і оренбурзький і самарський генерал-губернатор В.А. Перовський – не декабристи? Зрозуміла відповідь навряд чи можлива, а тому пропоную, користуючись формальним підходом, застосовувати визначення "декабристи" до всіх чотирьох поіменованих осіб.

Які ж були відносини засланця солдата Шевченка з головними начальниками Оренбурзького краю генералами Обручевим і Перовським?

Після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства з десяти чоловік заарештованих Шевченко зазнав найбільш суворого покарання. Суд засудив "художника Шевченка, за складання обурливих і найвищою мірою зухвалих віршів, як обдарованого міцною статуєю, призначити рядовим в Оренбурзький окремих корпус, з правом вислуги...". А Микола І приписав: "Під найсуворіший нагляд із забороною писати й малювати" [30, с. 504]. Причина появи унікальної резолюції мала не стільки політичний, скільки особистісний характер: в поемі "Сон" Шевченко посміявся над худорбою і хворобливістю імператриці Олександри Федорівни:

Цариця-небога,
Мов опеньок засушений,
Тонка, довгонога,
Та ще, на лихо, сердешнес
Хита головою.
Так оце-то та богиня!
Лишенько з тобою.
А я, дурний, не бачивши
Тебе, цяце, й разу,
Та й повірив тупорилим
Твоїм віршемазам [31, с. 272].

Микола І був ображений не тільки як государ і людина, що сприяв викупу Шевченка з кріпачства [5, с. 573], але і як чоловік. Цього разу навіть В.Г. Белінський, який чимало витерпів від жандармського відомства, прийняв сторону імператора. У грудні 1847 р. він писав у приватному посланні П.В. Анненкову: "... коли государ прочитав пасквіль на імператрицю, то прийшов у великий гнів, і ось його власні слова: "Можливо, він мав причини бути мною незадоволеним і ненавидіти мене, але її-то за що? [...] Шевченка послали на Кавказ солдатом. Мені не шкода його, будь я його суддею, я зробив би не менше" [2, с. 440]. За свідченням К.І. Герна, його оренбурзький товариш Шевченко і сам не любив згадувати про "подію, що його погубила": говорив, що "подкутівших порядком в приятельській компанії, написав пасквільні вірші, які усвідомлював до того дурними і мерзенними..., що ніяк не хотів повідомити мені їх" [18, с. 73].

Зважившись в такій ситуації допомогти Шевченкові не тільки ризикував наразитися височайшому гніву, але і не міг твердо розраховувати на дивіденди громадської думки.

У червні 1847 Т.Г. Шевченка зарахували рядовим в 5-й лінійний батальйон, розквартирований в Орській фортеці. Оренбурзьким військовим губернатором і командиром Оренбурзького

окремого корпусу в той час був генерал-лейтенант Володимир Опанасович Обручев. У 1848 р. його розпорядженням Шевченко був зарахований до експедиції А.І. Бутакова, зайнятої зйомками і описом Аральського моря. Учасник експедиції штабс-капітан А.І. Макшеев згадував: “Бутаков, бажаючи полегшити і, якщо вдасться, поліпшити долю Шевченка, просив генерала Обручева відпустити його з ним для зняття берегових видів невідомого досі моря і, хоча за височайшим повелінням Шевченку заборонено було брати в руки олівець, Обручев погодився на це прохання” [15, с. 103]. Експедиція тривала півтора року. “Негайно після прибуття з експедиції до Оренбурга, Бутаков представив головному начальникові краю мальований Шевченком альбом видів і при цьому поширився в таких утішних виразах про художні таланти Шевченка і про користь, яку він приніс експедиції, що Обручев обіцяв клопотати про виробництво Шевченка в унтер-офіцери, – писав оренбурзький історик П.М. Столпянський. – Цій обіцянці можна було повірити, бо мало не половині Оренбурга було відомо, що Шевченко пише портрет дружини начальника М.П. Обручевої, звичайно не без відома губернатора” [6, с. 221; 3, с. 119-120].

З листопада 1849 по квітень 1850 Шевченко жив в Оренбурзі, займаючись обробкою експедиційних матеріалів. Вже в листопаді Обручев звернувся до головноуправляючого III відділення графа А.Ф. Орлова за дозволом “дозволити рядовому Шевченку займатися малюванням під наглядом найближчого начальства”. У грудні шеф жандармів представив відповідну доповідь Миколі I, зі свого боку підтримавши прохання військового губернатора. “Високого звання не послідувало” [1, с. 219-220]. Царський відмова спочатку не викликав помітних змін у житті Шевченка. Потім прапорщик Н.Г. Ісаєв, якого поет викрив у домаганні до заміжньої дами, подав на ім'я Обручева рапорт, в якому вказав, що рядовий Шевченко проживає на приватній квартирі, носить партикулярне плаття, пише вірші і малює (у тому числі портрет самого Ісаєва). Не відреагувати на донос Обручев, винний у дворічному ігноруванні царської волі, не міг. Шевченка заарештували. Згадуючи про місяці, проведених в казематі з колодниками і каторжниками, він зауважив із сарказмом, що був поміщений туди “за розпорядженням ... видного політика Обручева”. Іншим разом він писав: “У сні бачив Орську фортецю і корпусного єфрейтора Обручева. Я так злякався цього мерзотного єфрейтора, що від страху прокинувся й довго не міг прийти в себе від цього обурливого сновидіння” [4, с. 151, 253-254]. Між тим, необачне заступництво Шевченка, можливо, стало однією з причин видалення Обручева з Оренбурга [15, с. 108].

З жовтня 1850 місцем служби Шевченка стало Новопетровське укріплення на березі Каспійського моря. У травні 1851 р. в Оренбург прибув новий генерал-губернатор Василь Олексійович Перовський. З цим призначенням Шевченко пов'язував великі надії: Перовські припадали ріднею його покровителю Ф.П. Толстому. Ще в 1847 р. Шевченко просив В.І. Даля, який служив чиновником особливих доручень при міністрі внутрішніх справ Л.А. Перовському (брат В.А. Перовського) виклопотати через начальника звільнення “хоча б від казарм” [4, с. 106]. У лютому 1850 р. В.А. Перовський на прохання свого племінника графа А.К. Толстого питав у керуючого III відділення Л.В. Дубельта: “чи можна що-небудь ... вжити в полегшення долі Шевченка?”. За результатами доповіді графу Орлову Дубельт відповідав: “Його сіятельство... зволив відгукнутися, що при всьому щирому бажанні зробити в сьогоднішній день угодне вашому високопревосходительству, вважає рановременним входити зі всепідданішу доповіді...” [1, с. 157-158; 17, с. 310; 29, с. 220-221].

Відлуння цієї невдачі чути в ряді свідоцтв. Ще один племінник В.А. Перовського художник Л.М. Жемчужников писав: “Перовський знав про Шевченка від К.П. Брюлова, Вас. Андр. Жуковського та ін. [...] Але Перовський, хоча і був всесильним сатрапом, як висловився Шевченко, нічого не зміг зробити для Шевченка: так був злий на поета імператор Микола Павлович. Перовський говорив..., що краще тепер мовчати, щоб забули про Шевченка, так як клопотання за нього може послужити на шкоду йому. [...] Перовський, суворий на вигляд, був добрий, надзвичайно благородний і лицарськи чесний: він завжди полегшував долі засланих, про що не раз заявляли ці заслани, поляки та росіяни, але на користь Шевченка він зробити що-небудь був безсилий. Імператор Микола вважав Шевченка невдячним і був ображений і озлоблений за представлення його дружини в карикатурному вигляді у вірші “Сон” [...]” [17, с. 308]. Про те ж згадував К.І. Герн: “... граф Василь Олексійович Перовський, на якого ми так багато сподівалися за Тараса, при призначенні його до нас генерал-губернатором, рішуче відмовився від будь-якої його участі. Тим часом, граф був чоловік істинно-великодушний і з ангельськи добрим серцем. Коли я йому показав подарований мені Тарасом малюнок “буран”, то він мені ... сказав: “Мені

Чернишов (художник) ще в Петербурзі казав про Шевченка, і я готовий був зробити для нього все, що можна – попросив для цього в Дубельта справжнє про нього справа, прочитав його сам від дошки до дошки й переконався тільки в тому, що мені заступитися за нього й просити про нього Государя не можна! І вас прошу вперед мене ніколи ні про що його стосується не просити..." [18, с. 73].

Однак В.А. Перовський не забув про засланих Шевченка. Про це, зокрема, свідчила А.Є. Ускова – дружина майора І.А. Ускова, призначеного в 1853 р. комендантом Новопетровського укріплення: "... коли Іраклій Олександрович, ідучи з Оренбурга у форт, прийшов прощатися до Перовського, той перший заговорив про Шевченка і просив мого чоловіка якось полегшити його положення, інакше Іраклій Олександрович не міг би так рішуче діяти, не маючи підтримки згори" [25, с. 237]. Завдяки опіці майора, а після підполковника Ускова і цієї "підтримки згори", Шевченко аж до кінця заслання був позбавлений від муштри і мав можливість писати і малювати. Характерний анекдот на цю тему повідомляв І.С. Тургенєв: "Якийсь надто виконавчий генерал, дізнавшись, що Шевченко, незважаючи на ... заборону, написав два-три ескізи, визнав за обов'язок донести про це Перовському в один із його приймальних днів; але той, грізно глянувши на старанного донощика, значним тоном промовив: "Генерал, я на це вухо глухий; потрудіться повторити мені з іншого боку те, що ви сказали!" Генерал зрозумів, у чому справа, і, перейшовши до другого вуха Перовського, сказав йому щось зовсім не те, що стувалося Шевченка" [22, с. 293].

Були, втім, і інші анекдоти, що передавалися усно і на папері. Так, героїня оповідання Н.С. Лєскова "Зимовий день" міркувала: "А Шевченко з усіма водився, та бог його знає, якщо навіть і правда, що Перовський сам звелів покарати його по-військовому, то адже тоді був такий час: він був солдат – його і висікли, і це так впливало". На це заперечувала А.Є. Ускова: "Заявам Лєскова, начебто Перовський наказав покарати Шевченко тілесними ударами, ніяк не можна вірити" [25, с. 237]. Подібні чутки спростовував і Л.М. Жемчужников: "Стосовно розповіді про малюнок Шевченка, кинутому на підлогу В.А. Перовським, і удару його по обличчю я абсолютно не вірю, так як такий вчинок суперечить натурі В.А. Перовського. [...] Сумніваюся, чи бачив він коли-небудь Шевченка. Я добре знав Круневича (доктора), Б. Залеського, Желіговського (Сову), і від них, окрім доброго, про В. Перовського нічого не чув, а ці люди непідкупні і, не соромлячись, висловили б всю правду; вони не могли не знати про такий жахливий випадок з Шевченком" [17, с. 308-309].

Втім, щодо Перовського, як і Обручева, Шевченко не був налаштований до подяки. Справжні його почуття знайшли вихід на сторінках щоденника: "бездушний сатрапу і нагруднику царя привиділося, що я звільнений від кріпосного стану і вихований на рахунок царя, і в знак подяки намалював карикатуру свого благодійника. Так нехай, мовляв, страчений невдячний. Звідки ця безглузда байка – не знаю. Знаю тільки, що вона мені недешево обійшлася. Треба думати, що байка ця сплелася на конфірмації, де сказано "суворо заборонено писати і малювати". Писати заборонено за обурливі вірші малоросійською мовою. А малювати – і сам верховний суддя не знає, за що заборонено. А освічений охоронець царських велінь не пояснюване у вирок сам пояснив, та й пристукнув мене своєю бездушною всемогутністю. Холодне розбещене серце. І цей гнилий старий розпусник користується тут славою щедрого й великодушного добродія краю. Як короткозорі, або, краще сказати, підло ці мерзенні славільщики. Сатрап грабує довірений йому край і дарує своїм розпусним спокусницям десятитисячний фермуар, а вони прославляють його щедрість і добродійства. Мерзотники!" [4, с. 267].

Можливість відставки для Шевченка відкривалася з присвоєнням унтер-офіцерського звання. У 1854 р. Новопетровськ відвідав начальник артилерії гарнізонів Оренбурзького корпусу генерал-майор Г.А. Фрейман. Дізнавшись, що генерал небайдужий до живопису, Шевченко подарував йому акварель "Ніч". У лютому 1855 р. він писав засланого поляка Б.Ф. Залеському: "Повідомити мене, чи прийняв В.А. (Перовський – В.Ш.) уявлення Фреймана про мене..." [4, с. 347; 29, с. 289]. У червні 1856 прапорщики Броніслав Залеський і Сигізмунд Сераковський, отримавши довгоочікувані відставки, вирушили з Оренбуржчини в Петербург. У липні Залеський писав Шевченку, що В.А. Перовського, який перебував у столиці, просила за нього графиня А.І. Толстая (дружина Ф.П. Толстого), і що Перовський обіцяв допомогти [1, с. 192]. На початку березня 1857 Залеський повідомив Шевченка, що Сераковський бачив виставу Перовського про нього (А.Ф. Смирнов датує цей лист Б.Ф. Залеського до Т.Г. Шевченка 2 березня 1857 р., а саму

фразу передає так: “Сигизмунд писав, що бачив в Петербурзі виставу Перовського про тебе” [21, с. 26], В.А. Дьяков датує лист 3 березня і дещо по-іншому передає фразу: “Сигизмунд писав, что бачив виставу про тебе В. А-ча” [7, с. 79]. У тому ж році Шевченко отримав довгоочікувану відставку. Почуття подяки від нього Перовський так і не дочекався. Той же Л.М. Жемчужников згадував: “Я ніколи не говорив з Шевченком про Перовського, не тільки тому, що він мій дядько, але головним чином тому, що розмова з Шевченком про час його страждань викликав у ньому зміну в особі від страждання і злоби. Він стримував себе і стискував зуби...” [17, с. 308]. На зустрічі з “соізгнанником” по Орської фортеці С. Крулікевич в Нижньому Новгороді в січні 1858 р., Шевченко міг не стримуватися і пом’янув покійних вже Миколи І і В.А. Перовського словами: “О, Микола, Микола! Які у тебе лихі сподручників були. По Савці і шапка” [4, с. 267; 8, с. 106].

Отже, чи справедливо вважати Оренбурзьку послання десятирічним перервою у відносинах Т.Г. Шевченка з декабристами? Якщо не зводити ці відносини до особистих контактів, відповідь має бути негативна. З 1847 по 1857 рр. життя засланця солдата в значній мірі залежала від командирів Оренбурзького окремого корпусу. Вони ж стояли за всіма послабленнями Шевченка по службі: за відправкою в експедицію, негласним дозволом малювати і тимчасовим залишенням в Оренбурзі – В.А. Обручов; за позбавленням від муштри і в кінцевому підсумку за отриманням відставки – В.А. Перовський.

Джерела та література:

1. Анісов В. Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка / В. Анісов, Є. Серєда. – Вид. 2-е. – К.: Дніпро, 1976. – 392 с.
2. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений в 13-ти тт. / В.Г. Белинский. – М., 1956. – Т. 12.
3. Большаков Л.Н. “Все он изведаль...”: Тарас Шевченко: поиски и находки / Л.Н. Большаков. – К.: Дніпро, 1988. – 541 с.
4. Большаков Л.Н. Оренбургская Шевченковская энциклопедия / Л.Н. Большаков. – Оренбург: Димур, 1997. – 511 с.
5. Высокочков Л.В. Император Николай I: Человек и государь / Л.В. Высокочков. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2001. – 639 с.
6. Губернаторы Оренбургского края / [Авторы-составители В.Г. Семенов, В.П. Семенова]. – Оренбург, 1999. – С. 221.
7. Дьяков В.А. Материалы к биографии Сераковского / В.А. Дьяков // Восстание 1863 г. и русско-польские революционные связи 60-х годов. – М., 1960.
8. Дьяков В.А. Тарас Шевченко и его польские друзья / В.А. Дьяков. – М., 1964.
9. Ильин П.В. Новое о декабристах: Прощенные, оправданные и необнаруженные следствием участники тайных обществ и военных выступлений 1825–1826 гг. / П.В. Ильин. – СПб., 2004.
10. Казьмирчук Г.Д. Висвітлення проблеми “Т.Г. Шевченко і декабристи” в радянській літературі у 1960–1980-х роках / Г.Д. Казьмирчук // Т.Г. Шевченко і Поділля. – Кам’янець-Подільський, 1989. – Ч. 2. – С. 62–64.
11. Казьмирчук Г.Д. Освещёние советской историографией в 1917–1934 годах вопроса о влиянии идей декабристов на Т.Г. Шевченко / Г.Д. Казьмирчук // Декабристские чтения. – К., 1988. – Вып. 1. – С. 69–73.
12. Казьмирчук Г.Д. Проблема “Декабристи і Т.Г. Шевченко”: Радянська історіографія (1917–1990 рр.) / Г.Д. Казьмирчук // Наукові записки з історії України. – Кіровоград, 1992. – Вип. 2. – С. 46–60.
13. Киянская О.И. Южное общество декабристов: Люди и события / О.И. Киянская. – М.: Язуза: Эксмо, 2005. – 352 с.
14. Латиш Ю. Тарас Шевченко і декабристи (До концепції та історіографії проблеми) / Ю. Латиш // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. – К., 2005. – Т. 4. – С. 142–153.
15. Лымарев В.И. Алексей Иванович Бутаков, 1816–1869 / В.И. Лымарев. – М., 2006. – 182 с.
16. Нечкина М.В. Движение декабристов / М.В. Нечкина. – М., 1955. – Т. I.
17. Оренбургский губернатор Василий Алексеевич Перовский: Документы. Письма. Воспоминания / [Составители Е.Г. Вертоусова, Г.П. Матвиевская, А.Г. Прокофьева]. – Оренбург, 1999.
18. Письма К.И. Герна к М.М. Лазаревскому о Шевченко и Шевченко к поэту Жуковскому и к неизвестному // Киевская старина. – 1899. – Т. 64. – № 2. – Отд. 2. – С. 67–73.
19. Пільгук І.І. Шевченко і декабристи / І.І. Пільгук. – К., 1958. – 40 с.
20. Сергієнко Г.Я. Декабристи і Шевченко / Г.Я. Сергієнко. – К., 1980. – 188 с.; вид. 2-е. – К., 1983. – 188 с.
21. Смирнов А.Ф. Сигизмунд Сераковский / А.Ф. Смирнов. – М., 1959. – 136 с.
22. Т.Г. Шевченко в воспоминаниях современников. – М., 1962. – 512 с.
23. Толстой Ф.П. Записки графа Федора Петровича Толстого / Ф.П. Толстой. – М.: РГГУ, 2001. – 318 с.
24. Трубецкой С.П. Материалы о жизни и революционной деятельности / С.П. Трубецкой. – Иркутск, 1983. – Т. I.

25. Ускова А.О. Т.Г. Шевченко в Новопетровському укріпленні / А.О. Ускова // Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982.
26. Фельдман Д.М. Декабристоведение сегодня: терминология, идеология, методология / Д.М. Фельдман // Декабристы: Актуальные проблемы и новые подходы. – М.: РГГУ, 2008. – 721 с.
27. Фельдман Д.М. Терминология власти / Д.М. Фельдман. – М., 2006.
28. Филипович П. Шевченко і декабристи / П. Филипович. – К., 1926. – 106 с.
29. Хинкулов Л.Ф. Тарас Шевченко: Биография / Л.Ф. Хинкулов. – М., 1960. – 220 с.
30. Чукарев А.Г. Тайная полиция России: 1825–1855 гг. / А.Г. Чукарев. – М., Жуковский, 2005. – 702 с.
31. Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 1.
32. Эрлих С.Е. Декабристы "по понятиям": определения словарей (1863–1998) // 14 декабря 1825 года. Источники, исследования, историография, библиография. – Вып. II. – СПб.; Кишинев, 2000. – С. 283–302.